

A NAGYSZÜLŐI GYERMEKGONDOZÁS INTERGENERÁCIÓS VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON, KVALITATÍV ADATOKON¹

GYARMATI ANDREA²

A kutatás célja

A most bemutatásra kerülő kutatásom során a nagyszülők kisgyermekgondozásban való részvételét, az intergenerációs szolidaritás egyik megnyilvánulási formáját 2004-es életút-interjúkból származó adatok másodelemzésének módszerével vizsgálom. Feltáró és leíró jellegű tanulmányomban mindenneke-lőtt az e jelenséghez kapcsolódó attitűdöket, szerepeket, motivációkat és elvárá-sokat analizálom, továbbá ezek összefüggéseit a családpolitikai intézményi környezettel. Feltételezésem szerint a nagyszülői kisgyermek-gondozásban a társadalmi változásokkal párhuzamosan olyan módosulások mennek végbe, melyek a dédszülői, nagyszülői és szülői generációk családi életútjának össze-hasonlítása során válnak feltárhatóvá. E változások irányának, illetve a mögöt-tük meghúzódó ok-okozati összefüggésrendszernek a bemutatására most nem vállalkozom, inkább a nagyszülői kisgyermekgondozást befolyásoló tényezők közül igyekszem néhányat ismertetni.

Az idősödéssel kapcsolatos néhány demográfiai trend és lehetséges hatásuk a nagyszülői gyermekgondozásra

Az utóbbi ötven évben gyors társadalmi-gazdasági változások zajlanak az industrializált társadalmakban. Általános jelenséggé vált az öregedés, amelyet a születésszám csökkenése és a növekvő élettartam generál, az idősök száma tehát abszolút értékben és arányaiban is nő. Az idősödés társadalmi folyamata azonban nemcsak az idősödő (50+) korosztályt érinti. A demográfiai trendek ahhoz vezetnek, hogy a családokban növekszik az azonos időben élő generáci-ók száma (Post et al. 1997, Watkins et al. 1987), habár maguk a generációk egyre kevesebb tagból állnak. Azaz a családok vertikális irányba kiterjednek, míg horizontálisan összemennek, hasonlóan a karósbabhoz („beanpole families”, vö. Bengtson 2001). *Emiatt egyre több gyermek tud hosszú ideig*

¹ A tanulmány a védelem előtt álló PhD disszertáció egy részének szerkesztett változata.

² Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, e-mail: andrea.gyarmati@ncsszi.hu.

tartó kapcsolatban lenni a nagyszüleivel (Bengtson 2001, Hagestad 2006). Míg 1900-ban az Egyesült Államokban a 30 évesek mindössze 21%-ának élt még valamelyik nagyszülője, addig 2000-ben már 75%-uknak (Hagestad – Uhlenberg 2007: 15. 3. tábla). A csökkenő gyermekszám további következménye ugyanakkor az is, hogy egyre több idős embernek nem lesz lehetősége nagyszülővé válni, illetve az egy nagyszülőre jutó unokák száma is kevesebb lesz (azaz a meglévő unoka „értéke” egyre magasabb).

A generációk közötti kölcsönös függésnek új típusai alakulnak ki. E mintázatok egyrészt különböznek térben (országoként, jóléti rezsimenként) és időben (generációk egymásutánja); másrészt megfigyelhetőek a családok (családon belüli kapcsolatok, transzferek), a diádok (szülő-gyerek) és az egyének szintjén (értékek, attitűdök) is (Dykstra 2010).

Csökken a háztartások mérete, valamint az egy háztartásban ténylegesen együtt élő többgenerációs családok száma és aránya is. Bár az USA-ban az 1980-as évektől kezdődően 2008-ra 12%-ról 16%-ra nőtt a többgenerációs háztartások aránya³ (Pew Research 2010), Európa országaiban a regionális különbségeket figyelembe véve is sokkal gyakoribb és preferáltabb a felnőtt családtagoktól való különélés – legalábbis a háztartások szintjén⁴ (Tomassini et al. 2004). A többgenerációs együttélések, a szülői és nagyszülői generációk lakhely szerinti földrajzi közelsége növeli a nagyszülői gyermekgondozás valószínűségét, ugyanakkor a mobilitás, a migráció csökkenti.

Mindezek a tendenciák azért lényegesek, mert, úgy tűnik, pusztán az idősödés miatt potenciálisan egyre több nagyszülői segítség áll a családok rendelkezésére. Hogy ezekből mennyi tud realizálódni, illetve milyen ellentétes tényezők hatnak a nagyszülők gyermekgondozásban vállalt részvételére, illetve hogy ezeknek a hatásoknak mi az eredője, egy következő kutatás témája lehet.

A témában való elmélyülést a fentiekén túl az is indokolja, hogy az intergenerációs kapcsolatok, ezen belül a nagyszülői gyermekgondozás kutatása a hazai szociológiai elemzésekben – részben a családszociológiai hagyományok miatt – szinte teljes egészében fehér foltnak számít.

A nagyszülőkkel foglalkozó szakirodalomról általánosságban

A téma részletes szakirodalmi feldolgozása egy korábbi tanulmány keretében már megtörtént (vö. Gyarmati 2011), így a továbbiakban csak néhány általános megjegyzésre, illetve a jelen kutatás szempontjából releváns, a nagyszülői

³ Ennek a jelenségnek főként az az oka, hogy az USA-ban Európával összehasonlítva sokkal magasabb a tinédzszerkori gyermekvállalás aránya.

⁴ Gyakori ugyanakkor, hogy a kisgyermekes szülők földrajzilag mégis közel élnek a nagyszülökhöz, éppen a nagyszülői segítség optimalizálása miatt.

kisgyermekgondozást mint intergenerációs transzfert magyarázó elméleti megközelítésre szorítkozom.

Az 1940-es években a családdal kapcsolatos nemzetközi tudományos kutatások középpontjában az izolált nukleáris család állt.⁵ A nagyszülőket ekkor még elsősorban marginális, eltartásra, gondozásra szoruló családtagokként kezelték (Bernal – Anuncibay 2008), aztán az 1950-es évek végén amerikai kutatók elkezdtek foglalkozni a kiterjesztett családdal (pl. Sussman – Burchinal 1962). Egy szakirodalom-elemzés azt találta, hogy 1970 előtt mindössze 31 könyvrészlet és tudományos cikk foglalkozott a nagyszülőkkel és az unokákkal. (Barranti 1985). Az 1980-as évektől azonban egyre több, elsősorban amerikai tanulmány⁶ jelent meg a témában, majd az 1990-es években ez a tendencia tovább erősödött, és a nagyszülőség bekerült az amerikai és angol közpolitikai diskurzusba.

Ami a tudományterületi megközelítéseket illeti, a téma megjelenik a nemzetközi gerontológiai, pszichológiai (itt különösen az evolúciós pszichológia eredményei érdekesek), közgazdaságtudományi (a transzferek motivációit magyarázó modellek kapcsán), szociológiai (demográfia, családszociológia), illetve újabban a szociálpolitikai kutatásokban is.

A kérdést vizsgáló nagymintás adatfelvételek is csak az 1990-es évek végétől állnak rendelkezésre (Clarke – Roberts 2004, Nauck – Steinbach 2009).⁷ Kiemelve a fontosabbakat:

- Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE),
- Generations and Gender Survey (GGS), melynek több hulláma is volt már, és amelynek Magyarország is tagja („Életünk fordulópontjai”),
- German Ageing Survey (GAS),
- American National Survey of Families and Household (NSFH).

Meg kell említeni továbbá a tízévente ismétlődő nemzeti szintű időmérleg-kutatásokat, melyek trendelemzéseket is lehetővé tesznek, ugyanakkor a speciális módszertanuk miatt nehezen használhatók. Az idősödéssel kapcsolatos glo-

⁵ Magyarországon főként a nukleáris család áll a családszociológiai, demográfiai kutatások középpontjában, melynek gyökerei Cseh-Szombathy László munkásságáig nyúlnak vissza (az övé pedig főként Talcott Parsons 1956-ban megjelent *Family, Socialization and Interaction Process* című könyvéig). Cseh-Szombathy családfogalma azonban túl szűk az intergenerációs kapcsolatok működésének megértéséhez. „A sokféle családmeghatározás közül a magam részéről a család-rokonság viszony vizsgálatához azt tartom legalkalmasabbnak, amely a család körét leszűkíti a vérségi, illetve házassági kapcsolatban állók azon csoportjára, amely egy háztartást képez, együtt lakik [...] a legfontosabb választóvonal az együttélés-különélés, illetve az ezzel együtt járó egymásba kapcsolódó, integráló életvitel az egyik oldalon és az egymástól elkülönülő, lazább, ritkább érintkezéssel járó élet a másik oldalon” (Cseh-Szombathy 2002: 69).

⁶ Főként a gerontológiai szakirodalomban.

⁷ Az utóbbi tanulmány a 19–20. oldalon közli az intergenerációs kapcsolatokkal foglalkozó nagymintás nemzeti és nemzetközi adatfelvételeket.

bális trendek ellenére azonban a szakirodalom és a kutatások legnagyobb része jelenleg is az USA-ra és az angolszász nyelvterületekre korlátozódik.

A nagyszülői gyermekgondozást mint intergenerációs transzfert magyarázó elméletek főbb csoportjai

Az intergenerációs transzferek allokációjának motivációját magyarázó elméleteknek három csoportja különíthető el. Az első csoport a *közgazdaságtani elméletek*é. A két leginkább elterjedt mikroszintű elmélet az *inter vivos* transzferallokációra a *csereelmélet* és az *altruizmuselmélet*. A csereelmélet azt feltételezi, hogy aki ad, az viszonzást vár a közeli vagy a távoli jövőben. Vagyis ezen elmélet szerint a szülő-gyerek kapcsolat a viszonzosság elvén alapszik (Medgyessy 2005).

A közgazdaságtani altruizmuselmélet Becker és Tómes nevéhez kötődik. 1986-os modelljükben a jövedelem családon belüli elosztásának célja a családfő hasznosságának maximalizálása saját maga, a szülőtársa és a gyerekei jóléte (vagyis fogyasztása) révén. Ezért ha például több gyermek is van a családban, a családfő a jövedelmet ahhoz fogja irányítani, akinek a fogyasztása nagyobb határhaszonnal jár számára. Ezáltal a fogyasztás határhaszna kiegyenlítődik, ennek következtében pedig egyrészt kiegyenlítődnek a szülők és gyerekek közti jövedelmi különbségek, másrészt az alacsonyabb jövedelmű gyermek felé áramlanak a transzferek (Becker – Tómes 1986).

Becker továbbfejlesztett altruizmuselméletének értelmében a szülők jóléte függ a gyerekek jövőbeli jólététől is, ezért a szülők beruházások (pl. humán tőke, kapcsolati tőke, pénz) révén igyekeznek növelni a gyerek „minőségét” (a gyerek minősége = a felnőttkorban szerzett jövedelme). A beruházás mértéke pedig a jövőbeli várható megtérüléstől függ, ezért a szülőnek addig érdemes beruháznia, amíg annak pozitív hozama van (Becker 1991). Az altruizmusmodell a nagyszülő-unoka gondozási transzferekre is kiterjeszthető lenne, bár ezzel Becker nem foglalkozott. Ebben az esetben a gondozási transzfert mint időtranszfert lehetne a modellbe építeni.

Empirikus kutatásoknak sem a csere-, sem az altruizmuselméletet nem sikerült egyértelműen bizonyítaniuk, mivel egyrészt minden transzfertípusnak más a motivációja és célja (vö. Arrondel – Masson 2006), másrészt az életút során jellegzetes mintázatot mutat a transzferek előfordulása, jelentősége (Medgyesi 2005), harmadrészt pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni a motivációk magyarázata során az intézményi környezetet sem.

Az elméletek második csoportját a *biológiai, pszichológiai evolúciós elméletek* alkotják, amelyek az egymást segítő viselkedés evolúciós mozgatórugóit igyekeznek tisztázni. A *rokonszelekció (kin selection) elmélete* a genetikailag rokon egyedek közti együttműködést magyarázza. Eszerint ha egy egyed a

rokonának segít, akkor végső soron saját génjei másolatainak segít, vagyis közvetett módon növeli saját *rátermettségét (fitness)* is. A rokonszelekció-elméletnek egy leágazása az ún. *inkluzív fitness (inkluzív rátermettség) elmélet*.⁸

A rokonszelekciós elméletet azok az empirikus eredmények is alátámasztani látszanak, melyek az unokával való kapcsolat erőssége szempontjából a matrilineáris nagyszülői leágazási sorrendet állítják fel: az unokáknak (mindegyiknek a lányoknak) az anyai nagymamával a legszorosabb a kapcsolatuk, ezt követi az anyai nagypapához, majd az apai nagymamához, végül az apai nagypapához fűződő kötelék (Coall – Hertwig 2010). Ugyanakkor ebben az esetben sem feltétlenül oksági viszony áll fenn, azaz a biológiai okok helyett valójában társadalmi okok következményeiről lehet szó (pl. nemi szerepek eltérése a gondozásban, a családi kapcsolattartás nem-specifikussága stb.)

Az elméletek harmadik csoportját a *szociológiai elméletek* alkotják. Kohli (1999) elméleti megközelítése funkcionális, alapkérdése ugyanis, hogy mi a funkciójuk az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzfereknek. Megállapítása szerint a család szociológiai nézőpontból egyfajta intézményként működik, amelyen belül a transzferallokációnak négy funkciója van:

1. Az idősektől a fiatalok felé áramló pénzbeli transzferek javítják az idősök családon belüli pozícióját. Ha képesek adni, elvárhatnak cserébe instrumentális segítséget, figyelmet, törődést.
2. Társas kontroll: a transzferallokáció révén az idősök kontrollálják a fiatalok viselkedését, hiszen a pénzbeli támogatás felfogható a különböző viselkedési formák jutalmazásaként (ebbe az értékek is beletartoznak) vagy éppen büntetéseként.
3. A fiatal generáció jólétének biztosítása. Az idősök gyakran a szükségleteik kielégítésére adnak pénzt a fiataloknak (főleg a fogyatékos, munkanélküli, elvált gyerekeknek), ezáltal tompítják a piac kedvezőtlen hatásait, ez tehát egy kockázatminimalizáló stratégia. Mivel a privát transzfer értéke a fogadó fél számára magasabb, mint az állami transzferé, sokkal hatékonyabb, jobb a megtérülése és nagyobb a jóléti értéke.
4. Közösséget hoz létre. A pénz és áru cseréje szociális interakciót teremt, megerősíti a generációk közti kapcsolatokat, ezáltal erősíti a társadalmi befogadást és kohéziót. Simmeli értelemben vett közösséget (*societas*) hozhat létre⁹ (Kohli 1999).

A szociológiai elméletek egy másik csoportját a kvalitatív, társadalomtörténeti elemzések talaján kinövő *alapozott elméletek (grounded theory)* alkotják. Young és Willmott 1953-ban egy kelet-londoni település családi és rokonsági

⁸ Az elmélet a kooperatív, altruista társadalmi viselkedést a gének átörökítésével magyarázza. Az egyed evolúciós értelemben vett alkalmassága, „inkluzív fitnessze” annak a függvénye, hogy génjei milyen arányban vesznek részt a következő generáció génállományában.

⁹ Kohli nem felejtí el ugyanakkor azt sem, hogy a privát transzferek rengeteg konfliktust is okoznak, a családtagok közti háborúskodáshoz is vezetnek.

rendszerének vizsgálatakor ún. *családcsoporthok (extended family)* létezését fedezte fel. Ezek a családcsoporthok a nagymamák köré szerveződtek, az anyalánya kapcsolatok a házasságkötést követően ugyanis nem meglazultak, hanem megerősödtek. A szerzők ennek magyarázatát az iparosítás folyamatában ragadták meg: míg a férfiak egyre több lehetőséget találtak a foglalkozási mobilitásra, addig a nők a kevesebb munkalehetőség miatt anyjuk szerepeit „örökölték”. Ahhoz, hogy egy anya ne szigetelődjön el a társadalomtól a gyermeke születése után, ragaszkodnia kellett a származási családjához, azon belül is elsősorban az anyjához és az ő kapcsolatrendszeréhez. Ahogy a szerzők fogalmaznak: „a tágabb család volt a nő szakszervezete, melyet nők szerveztek nők számára, hogy szolidaritásuk révén megóvják egymást az egyedüllétől” (Young – Willmott 1999: 188).

Az elemzés elméleti kerete

Az intergenerációs transzferekben belül a nagyszülői gyermekgondozás mértékét és gyakoriságát, ill. ezek változását többféle tényező befolyásolhatja, mint például a demográfiai szerkezet, a gazdasági aktivitás vagy a földrajzi mobilitás. Lényeges továbbá a jogszabályi környezet, mely a szülők és gyermekek egymással szembeni kötelezettségeit szabályozza, az adózási és öröklési szabályok, a családpolitikai eszközök, valamint az egyének szintjén megjelenő értékek és szokások. Albertini és szerzőtársai a SHARE adatainak felhasználásával, egy szociológiai magyarázó modellbe építve mutatják be ezeket a tényezőket (Albertini et al. 2007). Az 1. táblázat alapján strukturális, intézményi és kulturális faktorokat különíthetünk el mikro- és makroszinten, azaz az egyének és családok szintjén, illetve a család fölötti szinten.

1. Az intergenerációs transzfereket befolyásoló tényezők *Factors influencing intergenerational transfers*

	<i>Makroszint (család fölötti)</i>	<i>Mikroszint (család, diádok és egyének)</i>
<i>Strukturális faktorok</i>	A családok és háztartások demográfiai szerkezete, munkaerő-piaci struktúra, jövedelem- és vagyoneeloszlás.	Család- és háztartás-összetétel, a szülők és a gyerekek iskolai végzettsége, foglalkoztatási státusza, jövedelem.
<i>Intézményi faktorok</i>	Jogszabályi kötelezettségek, adózás, öröklés, család- és szociálpolitika.	Házasság és együttélés szabályozása, háztartáson belüli munkamegosztás.
<i>Kulturális faktorok</i>	Vallási szokások, családi és a nemi szerepekkel kapcsolatos értékek, kor- és generációs értékek.	Értékek, hitek, attitűdök, kulturális szokások.

Forrás: Albertini et al. 2007: 321. 1. táblázat.

A modell a faktorok közti összefüggésrendszert nem vizsgálja, ennek ellenére nem nehéz észrevenni, hogy pl. a korábban már bemutatott motivációs elméletek a modell mikroszintű kulturális faktorainak hatásmechanizmusát világítják meg, mivel az értékek, hitek, attitűdök a csere, reciprocitás, altruizmus mechanizmusán keresztül képesek befolyásolni az intergenerációs transzfereket, illetve ezen belül a nagyszülői kisgyermekgondozás mértékét, intenzitását. Az intézményi faktorok pedig a jóléti államon (ezen belül a gondozási rezsimen)¹⁰ mint intézményi környezeten keresztül gyakorolnak hatást. Az itt működő hatásmechanizmus magyarázatára szintén születtek hipotézisek, melyekre érdemes röviden kitérnünk.

Gondozási rezsim és nagyszülői kisgyermekgondozás

Az idősek és a kisgyermekek gondozását ma még a posztindusztriális társadalmakban is leggyakrabban a családok biztosítják. Ugyanakkor növekszik az állami és a privát férőhelyek száma is (l. Fink 2004, Hochschild 1995). A formális gondozás szintje országonként eltérő képet mutat. A skandináv országokban és Olaszországban a kisgyermek- és az idősellátás is állami feladat, míg Nagy-Britanniában az idősellátást inkább az állami, míg a kisgyermekek ellátását a privát szféra biztosítja (Leira – Saraceno 2002). A legtöbb országban az állami és a család által nyújtott gondozás kombinációja jellemző, ezt a gondozás kevert gazdaságának nevezzük (Daly – Lewis 2000).

A jóléti állam expanziója idővel a személyesen nyújtott intergenerációs transzferek kiszorításával járt, ennek klasszikus példája a nyugdíjrendszer bevezetése és általánossá válása. Egyes kritikusok szerint azonban nemcsak a pénzübeli ellátásokra, hanem a jóléti állam által nyújtott szolgáltatásokra is érvényes, hogy a családi segítségnyújtás csökkenéséhez vezetnek (Wolfe 1989). Mások szerint azonban a jóléti szolgáltatások éppen hogy elősegítik a gyakoribb, nem köteleességszerű családon belüli segítségnyújtást (l. Kohli 1999).

Vagyis azt mondhatjuk, hogy a családon belüli transzferek és a jóléti állam által nyújtott szolgáltatások és ellátások kapcsolatára vonatkozóan két hipotézis fogalmazódik meg. Az egyik a *helyettesítő* vagy *kiszorító hipotézis*, mely szerint a jóléti állam helyettesíti a családot, azaz minél több a jóléti szolgáltatás, annál kevesebb a családon belüli transzferek gyakorisága, mennyisége. A másik hipotézis, a *kiegészítő hipotézis* ezzel szemben azt állítja, hogy a jóléti állam

¹⁰ A *care regime* fogalma Linda Haas (2003) nevéhez kötődik, gondozásra épülő családpolitika-típológiákat jelent. A jóléti államok olyan csoportosításáról van szó, melyek figyelembe veszik a nőkre irányuló gondozási transzfereket is a jóléti államok típusba sorolása során.

nem kiszorítja, hanem kiegészíti a családi transzfereket; funkcionálisan tehát kettéválik a családi és az állami szolgáltatás. Empirikus kutatások a gondozási transzferekkel kapcsolatban az utóbbi elmélet mellett találtak bizonyítékot (l. Haberkern – Szydlik 2010, Kohli et al. 2000).

A gondozási rezsimek típusa a pénzbeli és természetbeni ellátások rendszerén keresztül közvetve és közvetlenül is befolyásolhatja a nagyszülők informális gondozói szerepét. *Közvetlen hatásnak* számít, ha maguk a nagyszülők lehetnek a címzettjei bizonyos ellátásoknak (pl. szülői szabadságot vehetnek igénybe, családi pótlékot kaphatnak, vagy táppénzre mehetnek a kisgyermek gondozása esetén). Ezek a családpolitikai eszközök általában a nők munkaerő-piaci részvételét kívánják ösztönözni a nagyszülői gondozás elismerésén keresztül. A *közvetett hatások* akkor jelentkeznek, ha hiányoznak bizonyos családpolitikai eszközök (pl. nincs szülői szabadság, nincs elérhető napközbeni kisgyermekellátás), vagy megvonják őket: pl. az USA-ban a kiskorú szülőnek nyújtott állami transzferek megvonása szignifikánsan megnövelte a nagyszülő-szülő-unoka együttélések számát (Jendrek 1993). A hiányzó támogatásokkal jellemezhető jóléti államokban ugyanis a nagyszülők segítsége nélkül a családok nem tudnák megoldani a kisgyermekgondozást. Ugyanakkor a hiányzó szolgáltatások nem feltétlenül hoznak létre intergenerációs transzferallokációt.

A magyar családtámogatási rendszer elemei a rendszerváltás előtti években érték el fejlődésük csúcspontját (Gábos 2005). Azóta azonban lényeges szerkezeti változás rendszerszinten nem történt, jelenleg is az univerzális pénzbeli ellátások túlsúlya jellemző a szolgáltatásokkal szemben; de a célok tekintetében sem történt lényegi változás (Gyarmati 2010). Ennek eredményeként a magyar jóléti modell a nyugat-európai jóléti rezsimektől mára jelentősen eltávolodott: egy átmeneti, rossz hatékonyságú, szolgáltatáshiányos típust képvisel, de erős intézményi útfüggés jellemzi, ezért elméletben nehezen megjósolható, hogy hogyan hat a rendszer működése a nagyszülői gyermekgondozásra. A támogatások, különösen az intézményes kisgyermekellátás hiánya, értékszínterben a tradicionális, egykeresős-egygyondozós családmoddal a családi kapcsolatok erősödését predesztinálná, ugyanakkor a fentebb bemutatott kiegészítő hipotézis értelmében mégis inkább a szolidaritás generációkon átívelő csökkenése a valószínűbb.

Kutatási kérdések, módszertan

A most következő elemzésben az 1. táblázatban szereplő modell alkalmazása segítségével egyrészt az intergenerációs gondozási transzferek mögött álló, a család és az egyén szintjén megjelenő kulturális faktorokat (értékek, hitek, attitűdök, szokások, motivációk) mutatom be, másrészt kitérek a család fölötti

intézményes faktorok vizsgálatára is. Az interjúk másodelemzésével a következő kérdésekre keresem a választ:

Mi motiválja a generációk közti segítségnyújtást? Milyen feltételek mellett segítenek a nagyszülők? Mit adnak át (gondozás, anyagi támogatás, értékek, nézetek, gyakorlati tudás)? Hogyan fogadják el a segítséget a szülők? Kapnak-e a nagyszülők viszonzást? Léteznek-e még, illetve mennyire szorosak a gondozás köré szerveződő anya-lánya kapcsolatok? Hogyan befolyásolhatja mindezt a családtámogatási rendszer (vagy gondozási rezsim, azaz a gondozás köré épülő pénzbeli ellátások, szolgáltatások) mint intézményi környezet?

A minta néhány jellemzője

A 2002–2004 között a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézetben zajlott intergenerációs életútinterjúk kutatás¹¹ célja a különböző generációk fizetett és nem fizetett munkához való viszonyának a feltárása, leírása volt. Ezen belül célként fogalmazódott meg – többek között – a családon belüli szerepek változásának alaposabb megismerése, illetve annak a megértése, hogy az egyes nemzedékek hogyan viszonyulnak az állami és a család által nyújtott gondoskodáshoz. A kutatás egyes eredményei könyvformában is megjelentek (l. Török 2005), amely külön-külön fejezetben foglalkozik a gyermekkorral, az anyasággal, az apasággal és a generációk közti transzferekkel. A nagyszülői gyermekgondozás mint generációk közti transzfer nem jelenik meg önállóan az elemzés szempontjai között, ugyanakkor az interjúk alkalmasak voltak ennek vizsgálatára is.

Olyan nagyszülőpárok kerültek a mintába, akiknek még élt valamelyik szüleje, illetve volt unokája, mivel a cél az volt, hogy négy generációt tudjunk együtt vizsgálni. Interjú készült nagyszülőpárokkal, a nagyszülő egyik családos gyermekével (illetve a gyermek, vagyis szülő generációba tartozó leszármazott házastársával), valamint mindkét nagyszülő mindkét szülejével (amennyiben még éltek). Összesen 12 családdal 55 interjú készült. A dédszülők száma 15, a nagyszülőké 21, a szülőké 19. Nem alapján 31 nő, 24 férfi, azaz 4 dédapa, 11 dédmama, 10 nagymama, 11 nagyapa, 9 anya és 10 apa alkotja a mintát.

¹¹ Az interjú két részből állt. Az első részben azt kértük az interjúalanytól, hogy mesélje el az életét. A második részben standard kérdéseket tettünk fel a családi életre vonatkozóan.

2. A minta elemszáma generációk szerint
Sample size by generation

Családok álnevei	Dédszülők	Nagyszülők	Szülők
Asztalos	2	2	1
Gál	1	2	2
Horváth	2	2	2
Kovács	1	2	2
Pap	1	2	2
Rakaca	2	0	2
Sasvári	0	2	1
Somogyi	1	2	1
Sós	1	2	1
Szabó	1	2	2
Varga	1	2	1
Zente	2	1	2
Összesen	15	21	19

A családok státusza heterogén, lakhelyük földrajzi megoszlása nagyjából lefedte az ország régióit. A toborzás egyrészt a *Kapocs* című folyóiratban megjelent hirdetés formájában, másrészt a kutatásban résztvevők személyes kapcsolatain keresztül történt. Ez utóbbi következtében a mintában felülreprezentáltak a többgyermekes, vallásos családok, illetve az egészségügyi-szociális területen képesítést szerzett interjúalanyok. Egy-egy családot a nagypapa családnevéhez kötöttem. Adatvédelmi okokból álneveket használok.

A *család* fogalmát az elemzés során a szokásosnál tágabb értelemben használom. Olyan többgenerációs közösségként értelmezem, amelynek tagjai a dédszülők, a nagyszülők, illetve a szülők. Tehát a család magában foglalja a származási és a házasságkötéssel létrejövő családot is. Az együttélés viszont nem kritériuma az általam használt fogalomnak, hiszen a segítségnyújtási formák akkor is vizsgálhatók, ha a család nem él egy háztartásban.

A dédapák generációja az 1920-as években (1920–1928 között) született, míg a dédmamáknál nagyobb volt a szórás: 1908 és 1940 közöttiek a születési dátumok. A nagymamák az 1940-es, 1950-es években születtek (1941–1957), a nagypapák szintén (1942–1954). A szülők generációja pedig az 1970-es években (anyák: 1968–1982, apák: 1968–1976).

Az iskolai végzettségek alapján meghatározható felfelé történő státuszmobilitásról a dédszülők esetén mindössze egy családnál beszélhetünk, míg a nagyszülői generációnál egy család volt lefelé mobilis, öt családnál nem történt változás, hat családnál viszont egyértelmű felfelé történő mobilitást mutatnak az életutak a korábbi generációhoz képest. A szülők generációjának többségében ezzel szemben nincs változás, néhány esetben lefelé történt mobilitás az előző generációhoz képest. A generációknál megjelenő mobilitás-mintázatok jól mutatják a társadalmi-gazdasági változások irányát is: míg a középső vagy

szendvicsgeneráció esetén javultak a lehetőségek az előrejutásra a második világháború előtt született generációhoz képest, addig az 1970-es években született szülő generáció (akik tehát a rendszerváltás után váltak munkavállalóvá) lehetőségei beszűkültek. Ennek oka az 1960-as évek végén elinduló folyamat, melynek következtében a magyar társadalom egyre zártabbá vált, felerősödött az önrekrutáció (azaz a társadalmi státuszok öröklődnek, mobilitásra egyre kevésbé van lehetőség), másrészt a rendszerváltást követő gazdasági változások (a munkanélküliség növekedése, a szegénység és jövedelemegyenlőtlenség növekedése, a családok stabilitásának megbomlása). Ezért gyakori a szülőket képviselő interjúalanyok esetén is a válás, a munkanélküliség, a félbehagyott tanulmányok, a nagyszülői generációtól való anyagi függés.

A házasságkötés időpontja a dédszülői generáció esetében az 1940-es évek végére, 1950-es évek elejére, a nagyszülői generációnál az 1960-as évek végére, 1970-es évek elejére, a szülő generáció esetében pedig az 1990-es évek közepére esett. A válással, örökbefogadással létrejövő családmodellek az első két generációban nem fordultak elő, a szülői generációnál azonban ezek az együttélési formák már nem számítnak ritkaságnak.

Az átlagos gyermekszám alakulása össztársadalmi szinten nemzedékről nemzedékre csökkenő tendenciát mutat. Míg a dédszülők esetén az átlagos gyermekszám 3,2 (1 és 9 között), a nagyszülőknél már 3,0 (1 és 11 között). A szülők generációjának átlagosan 1 gyermeke volt (1990 és 2001 között születtek) az interjúk felvételekor. Mivel a mintában jellemzően vallásos családok szerepeltek, az adatok csak részben tükrözik a demográfiai folyamatokat.

Az interjúk elemzésének eredményei

A továbbiakban nemzedékenként mutatom be a gondozási transfereket, mivel így láthatóvá válnak az időbeli változások, a generációk közti különbségek.

A dédszülők generációja

A dédunoka gondozása a *szülőknek nyújtott segítség* egyik formájaként jelenik meg a vizsgált interjúkban. A kisgyermek-gondozáson kívül a segítségnyújtás fogalmi körébe tartoznak az anyagi segítségnyújtás különféle formái (pl. apróbb ajándékok), a közös háztartásban élés, továbbá a különböző házkörű munkákban (közös sütés-főzés, barkácsolás stb.) nyújtott segítség.

Nagyjából fele-fele arányban találtunk dédunokájukat gondozó és nem gondozó interjúalanyokat, utóbbi csoportban a férfiak felülreprezentáltak. A dédmamák többsége csupán alkalmanként („ha hozzák” – Zente dédapa) vesz részt a dédunoka gondozásában, néhányuk hetente legalább kétszer. A gondozás főként gyermekfelügyeletet, a kisgyermek szükségleteinek kielégítését jelenti.

Akik fizikailag nem tudnak részt venni a gondozásban – a távolság vagy az egészségi állapotuk miatt –, általában pénzzel, apróbb ajándékokkal („szépeket horgolok nekik” – Rakaca dédmama) igyekeznek segíteni. Az anyagi támogatást egyfajta büszkeség motiválja, annak a bizonyítása, hogy ők még képesek rá („örülök, ha én tudok még segíteni” – Rakaca dédmama). Az anyagi transzfert nyújtó típuson belül azonban megjelenik egy a gondozást akaratlagosan elutasító altípus is (azaz aki pénzben segít, de gondozásban nem). Ők ezt azzal magyarázzák, hogy az „anya úgyis otthon van a gyerekkel” (pl. Szabó dédmama).

A dédszülő és dédunoka lakóhelye közti földrajzi távolság az interjúk kisebb része esetén állt rendelkezésünkre. Ezek alapján nem arra következtethetünk, hogy a földrajzi közelség automatikusan a gondozásban való aktívabb részvételt vonja maga után, mint inkább arra, hogy a dédszülő és unoka közti érzelmi távolodás földrajzi távolsággá is növekedhet. Erre az egyik interjú is rávilágít: „Igen, két éves, de hát nagyon messze van. Illetve messzire fognak költözni, Békásra, az édesanyjával, mert férjhez megy. De nincsen köztünk nagyon szoros mindennapi kapcsolat. Névnapi vagy ilyesmi” (Asztalos déd-apa).

A női-férfi szerepminták feltárása lényeges a (déd)unoka gondozásával kapcsolatos gyakorlatok megértése szempontjából is. Ezek ugyanis alapvetően befolyásolják, hogy ki, mikor, miért és hogyan veszi ki belőle a részét. A házassági családban a gyermek gondozása kapcsán kialakított gyakorlat pedig az anya-lánya kapcsolatokon keresztül öröklődhet. Az interjúalanyok beszámolóiból egyértelműen kimutatható volt, hogy a házassági családban a gyermek gondozásának feladata az anyákra hárult, ezért inkább az volt a kérdés, hogy a férjek valamilyen módon besegítettek-e. A dédszülői mintában egyetlen esetben sem találtunk segítő férjet („a férfiak tabuk voltak” – Kovács dédmama), annak ellenére, hogy sok dédmama ezt a gyermek szempontjából már akkor sem tartotta helyesnek. („A férjem nagyon sokat odavolt, mert nagyon sokszor a fényképét puszilgattuk a kislánnyal, hogy ne hidegüljön el az apjától” – Horváth dédmama.) Éppen ezért legtöbbször rokoni segítséget kellett igénybe venniük az alkalmankénti gyermekfelügyelethez. Az elsődleges segítő az esetek többségében az anya volt, de akadt olyan interjúalany is, aki a gyermeke születésekor egyáltalán nem kapott támogatást, mivel szerinte „nem volt senkinek ideje segíteni.” Másodlagos segítőként az anyós, a szomszédok és a szomszédsági kör, illetve fizetett alkalmazott, ún. pesztonka jöhetett szóba. Érdekes ugyanakkor, hogy a viszonzás csak a családtagokra terjed ki; a szomszéd segítő, barátok, alkalmi dadák által nyújtott segítség nagyrészt nem került viszonzásra.

Fizetett alkalmazott foglalkoztatására elsősorban segítő családtagok hiányában került sor, de előfordult olyan eset is, amikor a család társadalmi státusza követelte meg: „Háztartási alkalmazottam természetesen volt, mert egy szép 3 szobás lakásunk volt, elég tágas, nagy tetőterasszal. Én az életemet úgy éltem, hogy otthon mindig volt háztartási alkalmazott, takarítónő. Meg hát úgy is épí-

tették a lakásokat, hogy volt személyzeti szoba. És ezt a gyerekek úgy nem értik a mai világban: És akkor te mit csináltál mama, ha volt, aki vásárolt, takarított? Hát mondtam: Gyerekek, tényleg érdekes megérteni nektek. De nem volt porszívónk, mosógépünk, hűtőszekrényünk, illetve jeget vettünk az utcán, és azt beraktuk egy szekrénybe, és azzal hűtöttünk. Szóval nem volt gépesítés egyáltalán akkor. Mosás, hát a mosás is egy családnál, ahol 2-3-4-5 gyerek van, olyan nagy munka. Ahhoz volt külön mosónő, két napig mosott. A személyzet minden héten kismosást csinált, aztán jött a vasalónő, minden héten, aki bevásárolta a sok kis ruhát, inget. Mert 3 fiúnak ingeket kellett mosni, meg a gyerekeknek a kis ruháit. És ehhez bizony alkalmazott kellett” (Varga dédmama).

A nő életút lineárisan, az egyén státusza által kijelölt mederben haladt. A karriercél a dédanyák generációjában még ritka volt, egy nőnek ugyanis tanulnia, szakmát szereznie kiváltságot jelentett az 1920-as, 1930-as években: „Ami adódott munka csináltuk, nem volt még akkor probléma akörül, hogy valamit is akarunk. Nem is akartunk semmit, örültünk, ha el volt végezve a munka, meleg volt, és fedél volt a fejünk felett, nem volt akkor semmi tervünk” (Kovács dédmama). Majd jött a korai házasságkötés, a gyermekszülés és a szülőktől való külön költözés. A későbbiekben a család státuszától (a társadalmi elvárástól), az apa családelemtartó képességétől függött, hogy elmentek-e fizetésért dolgozni. Hatan a gyermekeik megszületését követően nem vállaltak állást, hanem a továbbiakban a családdal kapcsolatos teendőket látták el, esetleg napszámban vagy a saját földjükön dolgoztak, s a férjük jogán szereztek nyugdíjjogosultságot is. A többiek visszatértek a munkába, eltérő azonban, hogy mennyi idő elteltével és milyen okból. Egy részük már néhány hét után, mások csak a gyermekük iskolás korba lépését követően tértek vissza. A többség a nyugdíjjogosultság megszerzése érdekében vállalta, vagy mert már nem volt szükséges otthon maradnia. („Azért, mert akkor született a második gyereke Jóskának, és akkor Marika már itthon volt gyeseen, és hogy ne legyünk ketten itthon, akkor mentem el én dolgozni. Nem könnyű munka volt. Akkor én már koromnál is fogva 48 éves voltam, hogy meghalt a férjem” – Kovács dédmama.)

Az állami támogatások igénybevételét több szempontból is vizsgáltam. A gondozásban való részvételüket befolyásolja egyrészt az, hogy a dédszülő maga igénybe vette-e a gyermeke születésekor, és hogyan ítéli meg ezek szerepét, másrészt, hogy az unokája igénybe veszi-e valamely ellátási formát s melye(ke)t. Ez utóbbi esetben feltételeztem, hogy a dolgozó szülőnek szívesebben, nagyobb valószínűséggel segítenek a nagy-, ill. dédszülők. Mivel ezeket az ellátásokat szinte kizárólag a nők/anyák vették igénybe, az alábbiakban a dédmamák interjúira hagyatkozom. A kisgyermekellátás mellett röviden kitérek az állami idősellátással kapcsolatos attitűdökre is, amely már átvezet a családon belüli transzferek témájához.

A dédmamák közül nem mindenki emlékezett pontosan arra, hogy milyen segítséget kapott az államtól. A hathetes szülési szabadságot többen is igénybe

vették („6 hét szülési szabadságot vehettem igénybe, ’49 novemberében született a fiam és ’51 januárjában a lányom [...] az elsőnél még úgy volt, hogy nem vonhattam egybe, hogy szülés előtt hat hét, szülés után hat hét, másodiknál már könnyebb volt, mert akkor a szülés időpontjától számított a három hónap. Akkor már könnyebb volt, három hónapig voltam itthon” – Somogyi dédmama). Ezen kívül említés szintjén felmerült különféle apróbb, egyszeri szakszervezeti segítség is (pl. 400 Ft babakelengyére, karácsonyi segély, tejjegy, gyermekruha-kedvezmény, kedvezményes üdülés, illetve egy dédmama a gyermeke miatt mentesült a háború utáni romeltakarítás alól). A többség viszont úgy emlékezett, hogy semmit nem kaptak, mikor megszületett a gyermekük: „Nem, én még egy forintot se kaptam soha. Akkor senkinek nem adtak, nem az a világ volt, nehéz volt az élet. Dolgoztunk, ettünk, ha nem dolgoztunk, akkor nem ettünk, éhen maradtunk. Én hiába, ha elmentem dolgozni, én ott kaptam, de a gyerekek nem ettek” (Rakaca dédmama).

Ami az intézményes kisgyermekellátást illeti, csak néhány dédmama említette, hogy a gyermekei óvodába jártak, a legtöbb gyermek azonban különböző okok miatt nem járt. Varga dédmama esetén a család státusza nem volt összeegyeztethető az óvodával. („Nem, nem volt óvoda. Az én gyerekeim se, mi meg pláne nem. Akkor tudja, kik jártak óvodába? A szegényebbek, a munkás gyermeke, akiknek dolgozott a mamája vagy elment. Egy más réteg, a mi fajtánk gyerekei nem jártak.”) Rakaca dédmama viszont olyan szegény faluban élt, ahol még álmodni sem lehetett óvodáról. Kovács dédmama gyermekei jártak ugyan óvodába, de emlékezete szerint csak akkor vették fel a gyermekeit, amikor visszatért dolgozni. („Akinek otthon volt a szülője, annak nem volt óvoda.”)

Ami az unoka által igénybe vett ellátásokat illeti, a legtöbb dédszülő lány-unokája¹² a gyes/gyed és óvoda párosítást preferálta. Általában véve anyagi szempontból is sokkal jobbnak tartották a mostani szülők helyzetét, mint a sajátjukat („Máma gyereket nevelni öröm. Pénzt kapnak rájuk, mindegyik. Itt is csak úgy tömörülnek a postára, mikor hozzák a pénzt” – Rakaca dédmama). Ez szintén belejátszhat abba, hogy jelenleg kevésbé vesznek részt a dédunokák gondozásában.

A családpolitika része a gyermekgondozás mellett az idősekről való gondoskodás is. Azonban ebben a generációban az állammal és intézményeivel szemben elég nagyfokú elutasítást találtam. Arra a kérdésre, hogy mit vár az államtól, a legtöbben azt válaszolták, hogy semmit, az idősekről való gondoskodást ugyanis a család feladatának tartották. Néhányan gondolták csak úgy, hogy az idősekről – megfelelő nyugdíj biztosításával – az államnak kellene gondoskodnia. Az időseket ellátó intézményrendszerrel (idősek otthona, idősek nappali ellátása, étkeztetése stb.) általában véve nagyon kevés információval

¹² Itt arról az unokáról volt szó, aki szintén bekerült a teljes mintába interjúalanyként.

rendelkeztek. A tájékozottabbak közül többen úgy vélték, hogy ez a rendszer az egyedülálló idősöknek jelenthet segítséget, de csak végső esetben: „Akinek nincs senkije, annak nagyon jól tesznek vele. Jártam én ilyen [...] a férjem nagybátyjának nem volt családja, odakerültek mind a ketten, hát nem is gondolta az az ember sem, hogy valaha odakerül. De aki alkalmazkodik, nem olyan rossz hely az. Mégiscsak gondoskodik valaki róla” (Horváth dédmama). Egyetlen dédmama említette, hogy kizárólag az állami szervekre számít, mert a gyermekeinek nincs idejük az idős szüleik gondozására: „Arra nemigen lehet számítani, mert ott 5 gyereket kell ellátni, most is beteg az egyik. [...] Neki elég a saját gyereke, nem tud minket is kezelni, a lányom meg Gödön lakik, ő nem tudna engem ápolni. Úgyhogy csak a hivatalos szervekre számíthatunk” (Asztalos dédmama).

Az idős családtag gondozása mint feladat és felelősség a dédszülők fele eseten merült fel. Volt, aki az anyját, illetve anyósát, volt, aki mindkét szülőjét gondozta.

A transzferek irányáról egyöntetűen azt állapítja meg a szakirodalom, hogy az idősektől a fiatalok irányába tart (vö. Albertini et al. 2007, Attias-Donfut et al. 2005, Brannen et al. 2004, Hoff 2007, Spitze – Logan 1992, Spéder 2002). Az idősök inkább adnak, míg a fiatalok kapnak, és ez az irány csak a dédszülők generációjánál vehet fordulatot (azaz a dédszülő már többet kap, mint amennyit ad). Itt el kell különíteni az unoka és a dédunoka dédszülő általi gondozását. Unoka gondozása esetén akár működhet is a direkt viszonzás, dédunoka esetén azonban ez csak közvetetten, a szülőkön keresztül lehetséges. A mintában szereplő dédszülők közül azonban csak néhányan említették, hogy rendszeresen kapnak viszonzást az unokától. Főként fizikai munkában számíthatnak segítségre (pl. szerelés, javítás, barkácsolás, szállítás), egy dédszülő pénzt is szokott kapni. A többség azonban nem kap és nem is vár direkt viszonzást a gondozásért cserébe. („Sok esetben inkább mi segítünk még, ha lehet. Mert valahogy nem azt mondom, hogy büszke vagyok, de örülök, hogyha esetleg én tudok még segíteni, nem énvelem van a sok baj” Horváth dédmama.)

Kérdésként fogalmazódott meg, hogy ha komolyan romlana az egészségi állapotuk, kit választanának elsődleges gondozójukként. Az erre a kérdésre adott válaszokból úgy tűnik, hogy sokan kész stratégiával rendelkeznek egy ilyen esetre. A legtöbb dédszülő egyértelműen a lányát nevezte meg elsődleges segítésként. („Hát itt van a lányom. Azért tartom. Itt van a fiával, nem is engedem őket sehova” Rakaca dédmama.) Öten még ebben az esetben sem számítanak a gyerekeikre, két dédapa pedig a feleségét nevezte meg. Egyértelműnek tűnik tehát az idős szülők részéről a nők, a lányok-feleségek „kiszemelése” a gondozási feladatra.

Ami a gondozás motivációját illeti, az interjúkban elkülönült a kisgyermek és az idősök gondozásához való viszonyulás. A kisgyermekesek esetén elsődleges volt a gyermek önzetlen szeretete, mint örömforrás. Sokan meséltek rövid

történeteket arról, hogy mi okozott örömet számukra az unokával való foglalkozás, tevékenységek során (a megérkezés, búcsúzkodás, az első szavak stb.). Az idősök gondozása mögött ellenben meghúzódhat egyfajta esetlegesség, működhet racionális számítás, de a leggyakoribb az erkölcsi kötelességből fakadó segítségnyújtás. Volt, aki azért gondozta a szüleit, mert másvalaki nem vállalta, mások a földrajzi közelségre vagy távolságra hivatkoztak. Akadt olyan dédszülő, aki anyagi megfontolásból gondozott, mert így megörökölhette a szülei házáat. De a viszonzás motívuma normatív viselkedési szabályként is megjelenik. Az egyik dédszülő házaspár a felnevelésükkel járó gondoskodást igyekezett ilyen módon törleszteni: „[...] amikor már szegény mamáék lerobbantak, akkor mi gondunk volt. Nem is gondoltunk arra, hogy másra hárítanánk. Énnem egy olyan embert neveltek fel, hogy azt nagyon megérdemelték. [...] Nekem ez így volt természetes. Ők felneveltek, és most meg mi vagyunk a sorosak, hogy tartjuk őket” (Horváth dédmama). „Fiatal koromban is így éreztem, nem gondoltam soha arra, hogy az én szüleimet más gondozza. Ha eltehetetlenednek. De most is azt mondom, hogy mégis a szülő. Ez egy folyamat, hogy életet adtunk a gyerekünknek, akkor a gyerek adjon tisztességes halált a szülőnek” (Horváth dédapa).

A nagyszülők generációja

A nagyszülők generációja által családalapításkor nyújtott elsődleges segítség – az interjúk alapján – a lakhatás biztosítása (jellemzően nem az együttélés, hanem saját lakás vásárlása formájában), vagyis a legtöbb esetben egyszerűen lakáskérdésről van szó. Emellett másodlagos a pénzbeli, illetve a különböző tevékenységek formájában történő támogatás (főzés, gyermekgondozás, barkácsolás stb.). Ugyanakkor a dédszülőkhöz képest új elemként jelenik meg a tudással, példamutatással, tanácsokkal való segítség is, ami egyfajta generációs tudatosság-erősítésre utal a gyermekneveléssel kapcsolatban. Ennek egyrészt oka lehet az, hogy a nagyszülői generáció iskolai végzettsége magasabb, mint a dédszülői generációé volt, a magasabb iskolai végzettségűek pedig több kulturális tőkét invesztálnak a gyermekükbe, unokájukba, másrészt – jórészt a pszichológia fejlődésének köszönhetően – megváltozott az attitűd a gyermekneveléssel kapcsolatban.

Ami a gondozásban való részvétel rendszerességét illeti, az interjúalanyok leggyakoribb válasza a heti két alkalom volt, ami tehát valamiféle optimumnak, kompromisszumnak tekinthető. Az unoka gondozása alatt nagyrészt hasonló tevékenységeket értettek, mint a korábbi generáció (felügyelet, játék, teljes ellátás), de új elem az unoka tanítgatásának megjelenése, azaz a kulturális tőke személyközi átadása a gondozási tevékenységek között.

Az unokákkal kapcsolatos tevékenységekből ebben a generációban – ha elvétve is, de – már a férfiak is kiveszik a részüket, ami egyfajta kompenzáció:

igyekeznek az unokájukon keresztül pótolni, amit a saját gyermekük szocializációja során elszalasztottak. Mivel főként szerepminta-átadásról van szó, a közösen végzett tevékenységek is jellemzően „férfias” tevékenységek (közös barkácsolás, pecázás, sport, kirándulás stb.): „[...] amikor itt vannak, akkor állandóan velem van, tehát bejön a műhelyembe, és ott tesz-vesz velem. Nagyon ragaszkodik hozzám, megyünk össze-vissza, szeret velem mászkálni” (Asztalos nagypapa). A férfiak gondozási szerepekkel kapcsolatos ambivalenciáját azonban jól tükrözi például az alábbi részlet: „Érzelmi oldala tetszik, nagyon meg vagyok elégedve, [...] nagyapaként tudom őket etetni, de nem különösebben szeretem így a gyerekeket etetni, szoktam is, de leginkább azt várom, amikor már járóképesek, tehát másfél éves kor, amikor tényleg lehet velük mozogni, kirándulni, tehát oktatni lehet őket. Különösebben a gyerekekkel való gügyögést annyira nem élvezem, tehát nézni szeretem, de ha nem muszáj, akkor én nem szoktam bebújni a járókába a gyerek mellé” (Pap nagypapa). Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a férfiak apaként való szocializációja hosszabb folyamat, mint az anyák esetén: szinte életük végéig folyik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a férfiak igazán csak az unokájuk megszületésével válnak apává.

Ami az unoka gondozásának motivációját illeti, a nagyszülők többsége egyértelműen az anya tehermentesítése miatt segít, azaz a gondozásban való részvétel azokban a családokban gyakori, ahol az anya dolgozik. Ez annak ellenére van így, hogy a nagyszülői generáció tagjainak döntő többsége még nem volt nyugdíjas az unokája megszületésekor (a mintában a 22 nagyszülőből mindössze három volt nyugdíjas a lekérdezés idején).

Láttuk a minta bemutatásánál, hogy a nagyszülő generáció az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején született. Átlagosan magasabb befejezett iskolai végzettséggel rendelkező asszonyokról van szó, mint a korábbi generáció esetén, emiatt máshogy viszonyulnak a tanuláshoz is: sok interjúalany találta sérelmesnek, hogy a szülei a korai házasságkötést szorgalmazták, és emiatt nem engedték őket tanulni. A körülmények hibáztatásánál tehát sokkal hangsúlyosabb a szülők hibáztatása: „Én azt mondtam, hogy tanulni akarok, de közben meg a nagyanyám, meg a család azt gondolták, hogy menjek csak férjhez, mert a lánynak az a dolga” (Sós nagymama). A házasságkötés ideje átlagosan az 1970-es évekre esett, ekkor született általában első gyermekük is. A nők férjük segítségét általában elégtelennek, szükségtelennek ítélték meg: „az az igazság, hogy nagy segítségre ötöle nem is volt szükség” (Kovács nagymama). Két apa említette, hogy ő is aktívan részt vett a csecsemő körüli teendőkben; egyikük pl. így fogalmazott: „részt vettem a bevásárlásban, a gyereksétáltatásban, tehát a gyerek szoptatásán kívül minden munkát tudtam végezni” (Somogyi nagypapa). A feleségek szerint a legfontosabb segítséget számukra mégis elsősorban a

saját anyjuk jelentette, akinek hiányában az anyósok,¹³ más női rokonok, illetve néhány esetben nem családtagok segítségére szorultak. Mivel a gyermekek általában sem bölcsődébe, sem óvodába nem jártak, ezért a nagyszülői segítségre egészen a gyermekek hat éves koráig szükség volt.

A hagyományos női életút ebben a generációban változáson ment keresztül. A nők továbbtanulása elfogadottá vált, a gyermekük születése előtt dolgoztak is, s általában három-öt évre szakították meg a munkavégzést, majd többségében visszamentek dolgozni. A gyermekvállalás egyértelműen negatívan hatott a nők karrierjére, a családokban számtalan konfliktust okozott a munka-család összeegyeztetésének nőkre háruló terhe. Ezt az ellentmondást néhányan a munka teljes feladásával oldották meg: tipikusan ilyen helyzet a harmadik gyermek vállalása, hiszen három gyermek után már társadalmilag is legitim ez a megoldás. A munka világából való menekülés főként azokra jellemző, akik nem rendelkeztek a munkaerő-piacon hasznosítható képzettséggel: „Ezek azok a problémák [ti. a munka-család összeegyeztetése], amiket én nem akartam – ezért is jó, hogy nekem nem volt semmi olyan munkahelyem, hogy végzettségem, hogy muszáj lett volna visszamennem. De borzasztó nehéz lehet valaki olyannak, aki esetleg elvégez egy egyetemet, megszületik a kisgyereke, aztán utána ez elé a probléma elé áll, hogy most mit csináljak” (Varga nagymama). Értelmiségi családokban gyakran a nő áldozta fel a karrierjét a férje karrierje miatt: „[...] apám úgy mondta, hogy elől jön a dolmány, azután a rékli, ezért nekem ide kellett jönnöm Pestre. Ahhoz képest, hogy lehettem volna tanársegéd és kollégiumigazgató Kőszegen, 25 évesen!” (Pap nagymama). A munka és család összehangolásának harmadik módja pedig az az eset, amikor a feleség azért tanul tovább és/vagy vált munkahelyet, hogy több ideje legyen a gyermekeire (pl. kutatóintézetben kezd el dolgozni, ahova nem kell naponta bejárni). „Én olyan munkát vállaltam, azért mentem az oktatás-kutató intézetbe, hogy több időm legyen a gyerekekre, tehát otthagytam a klinikai munkát, mert azt nem lehetett volna csinálni gyerekek mellett, mert akkor a kollegák dolgoznak helyettem, vagy ilyesmi, így viszont nem volt szükség” (Somogyi nagymama).

Az államtól kapott családtámogatási formák közül majdnem mindenki igénybe vette a terhességi gyermekágyi segélyt és a gyes/gyedet. Néhányan OTP-kölcsönt is kaptak házépítésre, illetve a szülői szabadság letelte után visszavették őket a munkahelyükre. Bölcsődébe egyetlen gyermek járt, óvodába is csak néhányan.

Az állami gondoskodáshoz és idősellátáshoz ez a generáció is főleg elutasítóan viszonyul. Ugyanakkor néhány családban a lánygyermekek tehermentesítése miatt valódi választási lehetőségként jelenik meg az állami/piaci idősellátás igénybe vétele. „Nem kívánnám el a gyerekeimtől, hogy megőrüljön a kisgyereke, a munkája mellett 120 km-ről, hogy ápoljon engem. Tudom, hogy melyik

¹³ Az anyósok gyakran azért válnak fontosabbá segítségnyújtás szempontjából, mert általában idősebbek az édesanyánál, és már nyugdíjasok a gyermek megszületésekor.

az a panziószerű jó ellátás, hogy elviselhető összegért életem végéig biztos, hogy ki fogom magamnak fundálni, hogy hol lesz nekem a legjobb” (Sós nagymama). Közeli hozzátartozók (anya, anyós-após) gondozásában a megkérdezett nagyszülők fele vett részt, zömében az asszonyok. Ritkán, de főként alacsony státuszú családokban találkozni az idős hozzátartozók gondozásának teljes elutasításával is: „Ma már van az a lehetőség, hogy ott van a szociális otthon. Hát minek hozzon az ember ide terhet magára? Egyszerűbb, ha oda bemegy és ott kényelmesen elvan, mert nehéz elviselni ezeknek az öregeknek a szeszélyét” (Zente nagypapa).

A megkérdezettek negyede említette, hogy az általa nyújtott segítségért a gyermekeiktől valamilyen formában kap viszonzást. A segítségnyújtás típusa főleg vagyontárgyjellegű (pl. háztartási gépek vásárlása), kisebb részben munkatípusú (pl. szerelés, barkácsolás, szállítás). Arra a kérdésre, hogy kitől várnának segítséget, ha leromlana az egészségi állapotuk, a többség a gyermekeit (lányokat) jelölte meg, a férfiak számára azonban a feleségük az elsődleges segítségnyújtó. A „miért vár viszonzást” kérdésre a többség azt a választ adta, hogy azért, mert a gyerekeinek erkölcsi kötelessége gondoznia és segítenie beteg szüleit. („Hát, úgy, ahogy én természetesnek tartom azt, hogy én segítek, ugyanúgy természetesnek tartom azt, hogy nekem is segítsenek, nekünk is segítsenek a gyerekeink” – Kovács nagymama.) Természetesen akad, aki szerint a gondozás ajándék, még családon belül is.

A szülők generációja

A szülőkkel készült interjúk vizsgálata abból a szempontból volt lényeges, hogy milyen elvárások léteznek a nagyszülők gyermekgondozásban történő segítségnyújtásával szemben, hiszen ez is magyarázatot adhat a nagyszülők gondozási részvételére.

Általánosságban véve a szülők generációjánál nagyobb változásokat figyelhetünk meg. Az 1970-es években született generáció számára beszűkültek a mobilitási lehetőségek, jóval nehezebbé vált a munkavállalás, és anyagilag is sokkal inkább függnek a szüleiktől, mint az előző generáció. Az állami pénzbeli családtámogatás formái ugyanakkor jobban kiépültek. Megváltozott az értékrend és a gondozással kapcsolatos elvárásrendszer, de a szülői szerepek is módosulásokon mentek keresztül.

A gyermeknevelési minták változására a tekintélyelvű nevelési normáktól való távolodás a jellemző, illetve ezzel párhuzamosan közeledés egy megengedőbb, demokratikusabb szülő-gyerek viszony kialakítása felé. Az interjúkban jól megfigyelhető, ahogy a szülők nemzedéke tudatosan szakít a szülei és a nagyszülei nevelési elveivel. A megkérdezettek többsége a saját gyermekét sokkal megengedőbben, nagyobb önállóságot biztosítva, kevésbé szigorúan, őszintébb, baráti légkörben szeretné nevelni. Nem tolerálják, ha a nagyszülő

beleavatkozik a nevelési szokásaikba, nem várnak tanácsokat sem, tehát fontosnak tartják a néhány lépés távolságot. („Amikor elkezd egy fiatal pár, akkor az a jó, hogy ha tényleg messze van [a nagyszülő], és nem totyog át nap mint nap, hogy beleszóljon” – Pap anya. „[...] én igyekszem mindig meghallgatni, már csak azért is, mert az apám, meg mert idősebb, meg átgondolni. De amiben úgy gondolom, hogy nekem van igazam, akkor én ki is állok érte. Apu jön, rendezkedik, így-úgy, ezt így csináld, holott nekem homlokegyenest más az elképzelésem, akkor meghallgat, és úgy csinálom, ahogy én akarom” – Sasvári anya).

A mai szülők a gyermeknevelési elveik és gyakorlataik kialakítása során tudatosabban, több szempont figyelembevételével hozzák meg döntéseiket. A szüleik viselkedéskorlátozóknak, szankcionálóknak, tekintélyelvűnek érzett nevelési gyakorlatát többnyire tudatosan kerülik. Több anya a kivételezés problémáját is megemlíti, amely főként a dédszülők részéről tapasztalható, akik egyfajta rangsort állítanak fel az unokák és dédunokák között, ezt nem tartják helyesnek. („Dédi rangsorolni szeretett minket, meg a gyerekeit is, nem úgy, mint anyuék, anyuék még mindig nagyon figyelnek, hogy mind a ketten mindig ugyanazt, de a dédi mindig rangsorolt. Anyuékkal átbeszéltük, hogy ez miért nem jó így. Pl. volt az egyik unokája, aki pap lett, az volt a csúcson, utána jöttünk mi unokák, aztán jött apu, meg az ő gyerekei közül még egy, akit szintén nagyon kiemelt, és a szerint osztogatta a kegyeit, a figyelmét” – Pap anya). Felértékelődik a „tudományos gyermeknevelés”: könyvekből és a médiából tájékozódnak, illetve fontosak a baráti családok és a közösségek (pl. baba-mama klub) mint közvetlen példák. („Tanácsokra hagyatkozva, védőnői segítséget kaptam, beszereztem szakkönyveket, millió meg egy szakkönyvet, és azért abból sok választ találtam, meg szükség esetén hívtam ismerősöket, meg olyanokat, akinek egy picit idősebb gyerekük volt, és már tudtak segíteni, tanácsot adni” – Sós anya).

A nagyszülők gazdasági aktivitása, földrajzi távolsága és egyéb gondozási leterheltsége mellett tehát a konfliktusok kerülése is oka lehet annak, hogy a szülők gondozási segítséget csak szükség esetén, alkalmanként (pl. ügyintézés, betegség) vesznek igénybe. Ugyanakkor a nagyszülők anyagi segítsége nélkül aligha tudna a szülők generációja boldogulni – ez egyaránt igaz az alacsony és a magas státuszú családokra. („Lakásszerzésben persze rengeteg szülői segítséget kaptunk, másképp nem is tudtunk volna boldogulni. Az orvosi fizetés nem elég erre. Elég komoly összegeket kaptunk, főleg a szüleimtől, az első lakáshoz is, [...] nem hiszem, hogy András fizetése és az enyém együtt elegendő lenne arra, hogy fenntartsuk ezt a lakást. Olyan magasak a költségeink” – Pap anya).

Az állami segítségnyújtás irányában nagyobb fokú tudatosság figyelhető meg. Az anyák pontosan emlékeztek rá, hogy milyen támogatásokat vettek igénybe (családi pótlék, gyes, gyed, kiegészítő családi pótlék), amelyekhez ragaszkodnak is, de mégsem ezeket tartják az igazán nagy segítségnek. Többek számára a legnagyobb segítséget a munkavállalók jogait garantáló munkahely

jelentené, melyek azonban csak elvétve akadnak. Az interjúkban ideális munkahelyként említették meg a Postát, a rendőrséget vagy a MÁV-ot. Egy olyan hátrányos helyzetű roma család is volt a mintában, ahol a szülők kizárólag transzfer jövedelemből éltek, az anya teljesen kilátástalannak ítélte meg a helyzetüket. („Kevés az a pénz, amiből élünk, nagyon kevés. Kettőnk jövedelme 30 ezer Ft, a két szociális, a gyerek után kapjuk a nevelésit meg a családi pótlékot. Ennyiből élünk. Ez iszonyúan kevés. Nincs mit tenni. Nagyon szeretnék újra dolgozni” – Rakaca anya.)

A nagyszülőktől jövő anyagi támogatás viszonzásáról egyik család esetén sem lehetett szó – az anyagi transzfer tehát egyértelműen egyirányú. Gondozási segítséget ellenben a legtöbb család tudna nyújtani, legalább olyan formában, hogy a gondozásra szoruló nagyszülőt a saját háztartásukba költöztetnék. Ugyanakkor tisztában vannak vele, hogy ez konfliktusokkal jár, emiatt csak végszükség esetén ajánlanák fel. A magasabb státuszú családok számára viszont egyértelműen a jó minőségű intézményes ellátás a preferált megoldás: „édesapám a magán ellátást szeretné, meg is fogalmazta már, hogy neki azért is jó, hogy külföldön dolgozik, hogy van már annyi felhalmozott tőkéjük, ha majd rászorulnak, akkor meg tudják az ilyesmit fizetni” (Pap apa).

A segítségnyújtási, gondozási gyakorlatok elemzésekor olyan kevésbé elemzett területekre is érdemes külön kitérni, mint a matrilineáris, vagyis anyalánya kapcsolatok, illetve az apák gondozáshoz fűződő attitűdváltozása.¹⁴

Anya-lánya kapcsolatok. Az anya-lánya kapcsolatok erőssége, gondozásban való elsődlegessége a szakirodalom szerint az iparosodással, a földrajzi mobilitással tört meg. A nagyszülői interjúk alapján a matrilineáris gondozással kapcsolatos munkamegosztásnak az alábbi dimenzióit különíthetjük el: *kölcsönös* vagy *egyirányú*, *intenzív* vagy *alkalmi*, *adott időszakra korlátozódó* vagy olyan, amely a *teljes életút során intenzív* marad. A kölcsönös segítségnyújtás első sorban a nagyszülői és dédszülei generáció között működik, normatív elvek mentén. A nagyszülők és szülők között viszont már inkább egyirányú a transzferáramlás: a nagyszülők sokkal többet adnak, mint amennyit kapnak. A legjellemzőbb minden generáció esetén az alkalmi segítségnyújtás: az anya főként az unoka megszületésekor segédkezik, később azonban már kis mértékben. Kiterjedhet a gyermekgondozásra, a háztartásra és a férj ellátására is, de a későbbiekben – jellemzően a saját lakás megszerzésekor – meglazul a kapcsolatuk. Intenzív gondozásra jó példa, amikor az anya és a lánya közeli vagy akár azonos munkahelyen dolgozik azért, hogy felváltva tudják gondozni a kisgyermeket: „Mikor visszamentem gyesről, akkor úgy dolgoztunk, hogy egyik héten ő volt délutános, én azon a héten délelőtti voltam. Úgy hogy a gyermekre mindig tudott valaki vigyázni” (Gál nagymama). Az ilyen típusú munkamegosztás

¹⁴ Vö. pl. Spéder 2011.

azokban a családokban gyakori, ahol a férj teljesen hiányzik a gondozásból. A teljes életút során tartó intenzív és kölcsönös segítségnyújtás az az eset, amikor a gondozás körbe ér: az anya és lánya közti kapcsolat életük végéig szoros marad, s a gyermekgondozásban nyújtott nagyszülői segítséget a lány viszonozza: „Anyukám egy jószágos mama volt, akit nagyon szeretünk, mivel ő nem dolgozott, az egész élete abból állt, hogy minket felnevelt. Az anyunak a mai napig hálás vagyok, hogy ennyi mindent segített nekem. [...] ezt visszafizetni nem lehet, csak azzal, hogy az ember gondoskodik utána még, vele vagyok, mindennap megkérdezem, hogy mire van szüksége, feljárom hozzá. Így” (Varga nagymama). Az anyákkal készült interjúk azonban egyértelmű törést mutatnak ezekben a kapcsolatokban. Az anyák generációja jóval kevésbé, inkább csak alkalmanként számít a szülei gondozási segítségére, és a viszonzás sem olyan magától értetődő már. Ezeket az anya-lánya kapcsolatokat sokkal inkább egy baráti, mellérendelő viszony jellemzi: gyakori, hogy mindent megbeszélnek, de az anyák jellemzően már kritikusabbak, nem fogadják el a szüleik nézeteit, értékrendjét. „Bármit meg lehetett beszélni, főleg inkább anyuval, de mindkettőjükkel is lehet, még a mai napig is lehet barátként tekinteni őket. Nem szólnak bele az életembe, elmondják a véleményüket, de csak tanácsként, nem kell megfogadni. Amiben tudnak, bármikor lehet rájuk számítani” (Horváth anya). A saját helyzetüket ugyanakkor sokkal nehezebbnek érzik, mint a szüleikét, éppen a „hagyományos” nagymamák hiánya miatt: Nem, én nekem sokkal nehezebb dolgom van, mint anyunak. Mert az egy dolog, hogy ők [ti. a nagyszülők] vannak, de nincsenek. Tehát nekem be kell osztanom, hogy mikor mit csinálók a gyerektől, és anyunak ez nem volt gond, mert ott volt mama. Most anyu, szóval anyu nem egy nagymama, mint ahogy én elképzelem, hogy egy nagymama olyan kis kendős, meg bűbüzgetős, na most anyu meg az anyu korosztálya nem, szóval nekik hajtani kell, hogy ők mire majd kendős öregasszonyok lesznek, ők majd tudjanak annak élni. És így sokkal nehezebb nekem” (Kovács anyuka).

Az apák szerepváltozása. Különösen látványos az apák attitűdjében bekövetkezett változás, ha a generációk élettörténeteit hasonlítjuk össze. A dédapák generációja szinte egyáltalán nem vett részt a gyermekgondozásban, minden ezzel kapcsolatos feladat a feleségekre és a nőrokonokra hárult. Saját szüleiktől elsősorban erkölcsi nevelést kaptak: becsületesség, munkaszeretet, kötelességtudás, fegyelem voltak a központi értékek, melyek köré a nevelésük szerveződött. („Jól neveltek. Mindig a becsületre, tisztességre, ne hazudj fiam, mindig mondd meg az igazat, becsületesen keresd a kenyered, a két kezed munkájával, ne lopással, vagy más dolgokkal” – Sós dédapa). A nagyapák nemzedékének gyermekkorára a történelmi változások jobban rányomták a bélyegüket, sokat beszélnek az interjúkban az akkori politikai viszonyokról, illetve az események családjukra gyakorolt hatásáról (fontosabb események pl. a „kulákozás”, a

beszolgáltatások, a téészesítés, az 1956-os események). Sok értelmiségi családban az apa kettétört egzisztenciájú politikai üldözött volt, akitől kifejezetten féltek a gyermekei. Az 1970-es évektől – mikor a nagyapák generációja szülővé vált – kezdett el általánossá válni a második gazdaságba való bekapcsolódás (háztájizás, maszekolás). Ennek következtében felerősödött minden az anyagi jóléthez, gyarapodáshoz és a megélhetéshez kapcsolódó érték jelentősége. A családfők gondolkodásmódját, cselekvéseit ez határozta meg, ami része volt a Kádár-rendszer és a lakosság között 1956 után köttetett alkunak is, hiszen aki 12–14 órát dolgozik, nem ér rá politizálni. A nagyapák gyerekei tehát szintén ritkán látták otthon az apjukat, az interjúkban sokan beszélnek vasárnapi vagy ünnepi apáról és hétköznapi anyáról, ezzel is utalva a szülők gyermekgondozásban betöltött eltérő szerepére. Míg a nagyszülők nemzedéke a tanítatás hiányát kéri számon saját szülein, addig az apák nemzedéke a szabadság hiányát, a fizikai bántalmazást, a tekintélyelvűséget. Értékkrendbeli átrendeződés figyelhető meg: a dédszülők értékkrendjének csúcán a munka állt, a nagyapák számára fontosabb volt a tanulás, az apák felfogásában pedig az autonómia, a demokratikusabb családi berendezkedés, a személyiség tiszteletben tartása és az individuális értékek kerülnek előtérbe. („Voltak rosszul bevett szokásai, hogy amíg otthon vagyunk, az van, amit ő akar, így szerintem nagyon el tudja rontani diktatórikusan a gyermekével a kapcsolatot. Én biztos nem így fogok viselkedni a gyermekemmel” – Varga apa).

A fontosabb eredmények összefoglalása

A tizenkét családdal készült interjúk elemzésével többek között azokra a kérdésekre kerestük a választ, hogy a nagy- és dédszülők miért (ill. miért nem) vesznek részt az unokáik gondozásában, milyen feltételek mellett valószínűbb a segítségnyújtás, mit adnak át a nagy- és dédszülők, ill. mit várnak el tőlük a szülők, hogyan tudja befolyásolni mindezt az intézményi környezet és a családpolitika történeti változása.

A generációk életútjának összevetése alapján e változások irányáról általánosságban megállapíthatjuk, hogy egyértelműen nő az individualizáció jelentősége. Ez alatt azt értjük, hogy nő az egyéni választás szerepe a döntésekben, az életút, valamint az intergenerációs transzferek alakításában. A szülői generációban már megtörik az életút linearitása, mindenki saját magáért felelős, maguk választják meg, hogy mely családtagjuknak és milyen formában nyújtanak segítséget, illetve kitől mit fogadnak el. Ugyanakkor a változásokat nem érzik egyértelműen pozitívnak. Jó példa erre a nagyszülőkép átalakulása, amit az egyik anya némi nosztalgiával így jellemezett: „már nem nagymamák a nagymamák” (Kovács anyuka).

A generációk életútját végigkövetve társadalmi státusz, mobilitás, anyagi jólét szempontjából a nagyszülői generáció helyzetét találtuk a legjobbnak. A második világháború utáni években születtek, a gazdasági fellendülés és a társadalmi mobilitás tehát új lehetőségeket nyitott meg előttük a felemelkedésre, ezért *karriernemzedékként* is szokták őket emlegetni. Ugyanakkor jelenleg ők alkotják az ún. *szendvicsgenerációt*: aktív koruk ellenére a gondozási terheik a szüleik és a gyermekeik irányában is fennállnak. A szülők generációja az 1970-es évek végén született, az ő lehetőségeiket erősen behatárolta a rendszerváltás után bekövetkezett társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás.

A társadalmi-gazdasági változások befolyásolták a dédszülők és a nagyszülők segítségnyújtási gyakorlatát is. Míg a dédszülői generáció esetén a helytípusú (együtt lakás) segítségnyújtás volt inkább domináns, addig a középgeneráció esetén – párhuzamosan a Kádár-korszak életszínvonal-növelő intézkedéseivel – már inkább a vagyoni (lakásvásárlás) támogatás.

Az unoka gondozásának elkülöníthetők a mennyiségi és minőségi jellemzői, azonban mindkettőben változás figyelhető meg. A nagyszülők a dédszülökhöz képest időben már kevesebbet és ritkábban segítenek, jellemzőbb az alkalmi segítségnyújtás. Az okok azonban összetettek. A segítségnyújtás csökkenését eredményezi, hogy a nagyszülők gazdaságilag még aktívak, emiatt kettős gondozási teher nehezedik rájuk. Úgy érzik, a szülők kevésbé szorulnak rá a segítségre (pl. mert az anya a fizetett szülői szabadság miatt otthon van a gyerekkel, vagy anyagilag megengedhetik maguknak a gyermekfelügyelet finanszírozását), de maguk a szülők sem feltétlenül tartanak igényt a gondozási segítségre (pl. mert nem értenek egyet a nagyszülő generáció nevelési elveivel). A gondozással kapcsolatos tevékenységek ugyanakkor bővülnek, tudatosabbá válik a gyermekekkel való foglalkozás, és megjelenik a tudás átadásának igénye. Fontos változás, hogy a férfiak szerepkészletében – különösen az apák generációja esetén – lassú elmozdulás figyelhető meg egy érzelemgazdagabb (meleg, megengedő) apatípus irányába. Ezek az apák a korábbinál egyenrangúbb kapcsolatra törekkenek a házastársukkal és a gyermekükkel (segítenek a háztartási munkában, a gyermeknevelésben, erős kötődést igyekeznek kialakítani a gyermekükkel).

Ami a transzferallokáció funkcióit illeti, a nagy- és dédszülők részéről két funkció volt egyértelműen beazonosítható. Egyrészt a segítségnyújtásra való képesség az idősök számára valóban jelentheti azt, hogy még hasznos tagjai a családnak. Az interjúkban ugyanakkor nem jelent meg feladatukként sem a fiatalok viselkedésének szabályozása (sőt, ennek épp ellenkezőjéről számoltak be), sem a jólétük biztosítása (hiszen többen azt említették, hogy az unoka szüleinek anyagi helyzete jobb, mint az övék valaha is volt). A gondozás mint közösségteremtő, integráló erő azonban szintén felmerült az interjúk során: nem csak az anya-lánya kapcsolat, hanem az egész család viszonylatában, vagy

ahogy az egyik interjúalany megfogalmazta: „a nagymama vasárnapi ebédje tartja össze a családot” (Somogyi apa).

Ha a magyar „jóléti állam” második világháború előtt kezdődő és máig tartó változását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a családpolitikai rendszerünket erős intézményi útfüggés jellemzi (Gyarmati 2010). Ez azt jelenti, hogy a családpolitika elsődlegesen kimondott célja mindmáig a termékenység növelése. Az ellátások rendszere az 1970-es évektől alig változott (főként munkaviszonyhoz kötött, pénzbeli ellátások jellemezték a rendszerváltásig, azóta a foglalkoztatás csökkenésével párhuzamosan nőtt az univerzális, illetve a segélyszerű ellátások aránya). Ez a fajta maternalista, familista családpolitika (Dupcsik – Tóth 2008) nem kívánja levenni a nők válláról a gondozással járó terheket. Elvárja a női munkavégzést, ugyanakkor nem biztosít számukra lehetőséget a munka-család összehangolására, sem a munkavállalói jogokon, sem az intézményes kisgyermekellátás férőhelyeinek biztosításán keresztül. Ilyen intézményi környezetben a szakirodalom szerint a családok kénytelenek a belső erőforrásaikra támaszkodni, az egyén elsősorban a családjától remélhet segítséget, az erős kötelékek dominánsak (ebből következik az állammal szembeni bizalmatlanság is). Az interjúk alapján azonban nem ezt tapasztaltuk. A várakozásainkkal ellentétben a generációk között egyértelműen lazulnak a kapcsolatok („széthullanak a klaszrikus kötelékek” – ahogy Horváth anyuka meg is fogalmazta). Megfigyelhető az anyák generációjának izolálódása, az anya-gyerek kapcsolatok szimbiózisa (több anya is megfogalmazta, hogy gyermeket mindig is szeretett volna, de férjre igazából nincs szüksége); a kortárs női kapcsolatok, hálózatok keresése, amit csak megerősít a hosszú, rosszul fizetett gyermekgondozási szabadság és a fizetett munkalehetőségek hiánya. Mindezek a folyamatok negatívan hatnak az apák szerepváltozására is: hiába kezdődött el náluk a nagyapák generációjánál jelentősebb értékrendbeli, attitűdbeli változási folyamat – párhuzamosan a nyugat-európai trendekkel –, ha az intézményes keretek, a tradicionális családkép és a maternalista családpolitika továbbra is csak az anyák gondozási szerepét ismeri el és támogatja. A kutatás legfőbb tanulsága talán annak megállapítása lehetne, hogy a jóléti szolgáltatások hiánya (visszautalva a korábban bemutatott kizorító-hipotézisre) ma már nem hoz létre sem intergenerációs, sem generációs szolidaritást. Közpolitikai szempontból a napközbeni kisgyermekellátás fejlesztése tehát nemcsak a női foglalkoztatás, a termékenység növelése, hosszabb távon a női szegénység szempontjából tűnik kulcskérdésnek, hanem az intergenerációs kapcsolatok mennyisége és minősége szempontjából is.

IRODALOM

- Albertini, Marco – Kohli, Martin – Vogel, Claudia 2007: Intergenerational transfers of time and money in European families: common patterns – different regimes? *Journal of European Social Policy*, 17, 319–334.
- Arrondel, Luc – Masson, Andre 2006: Altruism, exchange or indirect reciprocity: what do the data on family transfers show? In Kolm, Serge-Christophe – Ythier, Jean Mercier (eds.): *Handbook of the economics of giving, altruism and reciprocity. 2. Applications*. North-Holland – Elsevier, 971–1053.
- Attias-Donfut, Claudine – Ogg, Jim – Wolff, François-Charles 2005: European patterns of intergenerational financial and time transfers. *European Journal of Ageing*, 2(3), 161–173.
- Barranti, Chrystal C. R. 1985: The grandparent/grandchild relationship: Family resource in an era of voluntary bonds. *Family Relations. Journal of Applied Child and Family Studies*, 34(3), 343–352.
- Becker, Gary S. 1991: *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London – England.
- Becker, Gary S. – Tomes, Nigel 1986: Human Capital and the Rise and Fall of Families. *Journal of Labor Economics*, 4(3), S1–S39.
- Bengtson, Vern L. 2001: Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1), 1–16.
- Bernal, J. G. – Anuncibay, R. 2008: Intergenerational grandparent/grandchild relations: the socioeducational role of grandparents. *Educational Gerontology*, 34, 67–88.
- Brannen, Julian – Moss, Peter – Mooney, Ann 2004: *Working and caring over the twentieth century. Change and continuity in four-generation families*. Palgrave Macmillan.
- Clarke, Lynda. – Roberts, Ceridwen 2004: The meaning of grandparenthood and its contribution to the quality of life of older people. In Walker, Alan – Hennessy, Catherine Hagan (eds.): *Growing Older Quality of Life in Old Age*. Open University Press, London, 188–209.
- Coall, David A. – Hertwig, Ralph 2010: Grandparental investment: Past, present, and future. *Behavioral and Brain Sciences*, 33, 1–59.
- Cseh-Szombathy László 2002: A rokonság szerepe a mai társadalomban. In Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések. Demográfiai szöveggyűjtemény*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 68–80.
- Daly, Mary – Lewis, Jane 2000: The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*, 51(2), 281–298.
- Dupcsik Csaba – Tóth Olga 2008: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Dykstra, Pearl A. 2010: *Intergenerational family relationship in ageing societies*. United Nation Publication.
- Fink, Janet 2004: Question of care. In Fink, Janet (eds.): *Care. Personal lives and social policy*. The Policy Press, Bristol, 2–38.
- Gábos András 2005: *A magyar családtámogatási rendszer termékenységügyi hatásai*. Doktori disszertáció. BCE, Budapest. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/gabos_andras.pdf

- Gyarmati Andrea 2010: *Útfügges és változás a magyar családpolitikai rendszerben, 1989–2010*. Kézirat. https://www.academia.edu/7808543/utfugges_es_valtozas_a_magyar_csaladpolitikai_rendszerben_1989-2010_
- Gyarmati Andrea 2011: Nagyszülők és unokák. Az intergenerációs kapcsolatok jellege és változása. *Kapocs*, 51, 10(4), 2–18.
- Haas, Linda 2003: Parental leave and gender equality. Lesson from the European Union. *Review of Policy Research*, 6, 89–114.
- Haberkern, Klaus – Szydlik, Marc 2010: State care provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries. *Ageing and Society*, 30, 299–323.
- Hagestad, Gunhild O. 2006: Transfers between grandparents and grandchildren. The importance of taking a three-generation perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 18, 315–332.
- Hagestad, Gunhild O. – Uhlenberg, Peter 2007: The impact of demographic changes on relations between age groups and generations. A comparative perspective. In Schaie, K. Warner – Uhlenberg, Peter (eds.): *Social structures. Demographic changes and the well-being of older persons*. Springer Publishing, New York, 239–261.
- Jendrek, Margaret P. 1993: Grandparents who parent their grandchildren – effects on lifestyle. *Journal of Marriage and Family*, 55(3), 609–621.
- Joung, Michael – Willmott, Peter 1999: *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Klinger András (szerk.) 1996: *Demográfia*. KSH – ELTE, Budapest.
- Kohli, Martin 1999: Private and public transfers between generations. Linking the family and the state. *European Societies*, 1(1), 84–104.
- Kohli, Martin – Kunemunk, Harald – Motel, Andreas – Szydlik, Marc 2000: Families apart? Intergeneration transfers in East and West Germany. In Arber, Sara – Attias-Donfut, Claudine (eds.): *The myth of generational conflict. The family and the state in ageing societies*. Routledge, London, 88–99.
- Leira, Arnlaug. – Saraceno, Chiara 2002: Care. Actors, relationships and contexts. In Hobson, Barbara – Lewis, Jane – Siim, Birte (eds.): *Contested concepts in gender and social politics*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 55–83.
- Medgyesi Márton 2005: *A nemzedékek közötti transferek és a társadalmi státusz átörökítése*. Doktori disszertáció. BCE, Budapest.
- Nauck, Bernhard – Steinbach, Anja 2009: *Intergenerational Relationships*. RatSWD Working Paper Series 116. German Council for Social and Economic Data (RatSWD), Berlin.
- Pew Research Center (ed.) 2010: *The Return of the Multi-Generational Family Household*. Washington. <http://pewsocialtrends.org/files/2010/10/752-multi-generational-families.pdf>
- Post, Wendy – van Poppel, Frans – Van Imhoff, Evert – Kruse, Ellen 1997: Reconstructing the extended kin-network in the Netherlands with genealogical data. Methods, problems, and results. *Population Studies*, 51(3), 263–278.
- Spéder Zsolt 2002: Generációk és élethelyzetek. Háztartások közti segítő kapcsolatok. In Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet*. Gyorsjelentés. KSH NKI, Budapest, 96–107.

- Spéder Zsolt 2011: Ellentmondó elvárások között. Családi férfiszerepek, apaként a mai Magyarországon. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI, Budapest, 207–228.
- Sussman, Marvin B. – Burchinal, Lee 1962: Kin family network. Unheralded structure in current conceptualizations of family functioning. *Marriage and Family Living*, 24, 231–240.
- Tomassini, Cecilia – Glaser, Karen – Wolf, Douglas A. – van Groenou, Marjolein I. Broese – Grundy, Emily 2004: Living arrangements among older people. An overview of trends in Europe and the USA. *Population Trends*, 115, 24–34.
- Török Péter (szerk.) 2005: *Képek az albumból. Munka és gondozás négygenerációs családok életében*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Watkins, Susan Cotts – Menken, Jane A. – Bongaarts, John 1987: Demographic foundations of family change. *American Sociological Review*, 52, 346–358.
- Wolfe, Alan 1989: *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.

Tárgyszavak:

Család
Gyermekgondozás
Intergenerációs transferek

SOME ASPECTS OF THE INTERGENERATIONAL CHANGES IN GRANDPARENTAL CHILDCARE IN HUNGARY. A QUALITATIVE ANALYSIS

Abstract

The author examines one type of intergenerational transfers, the grandparental childcare, on the basis of a secondary analysis of an interview study on multi-generational families carried out in Hungary in 2004. In this paper she would like to know why grandparents help or do not help in child-care, under what conditions grandparental help is more probable, what grandparental help consists of, what parents expect from the grandparents, how the institutional context, the changing or unchanging family policy affects all these things. The main findings of the paper are the obviously changing role of grandparents, the increasing effect of individualisation on intergenerational transfers, the changing quantity and quality of childcare directly and indirectly influenced by family policy or the type of care system.